

מפגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

התמודדות עם חויית בדידות קיומית בקרב
ילדי פנימיות חסרי עורך משפחתי

אורלי דביר, אניטה וינר וחגי קופרמינג

התמודדות עם חוויית בדידות קיומית בקרב ילדי פנימיות חסרי עורך משפחתי

אורלי דביר, אניטה וינר וחגי קופרמינג

תקציר

מאמר זה עוסק בילדים חסרי עורך משפחתי החוסים בפנימיות בישראל. נושא זה לא זכה עד כה להעמקה מחקרית מקיפה, והחומר התאורטי בתחום אינו מתייחס לתופעה הייחודית של ההתמודדות עם חוויית בדידות קיומית. לפיכך החוקרים בחרו להתמקד בלמידה ואיסוף ידע מהשטח: נערכו קבוצות מיקוד לצוותים החינוכיים והטיפוליים ולחניכים ונערך ניתוח של שאלונים שהועברו לאנשי הצוות, כמו גם ניתוח תיקים של חניכים בוגרי פנימיות ללא עורך משפחתי. ממצאי המחקר מצביעים על כך שהצוות והחניכים כאחד מגלים עניין רב בסוגיה זו. החניכים גילו צורך לגעת במצבם הייחודי ואף הרגישו הקלה כשהנושא נחשף; מנגד נמצא כי בקרב הצוותים של הפנימיות קיימת נטייה להתחמק מלגעת בנושא זה, בשל עצמת הכאב וחוסר האונים שנושא זה מציף אצלם. אחד הממצאים המרכזיים העולים מתוך המחקר הוא, שילדים ללא עורך משפחתי חווים משבר גדול בגיל ההתבגרות על רקע תחושת הבדידות הקיומית שלהם בעולם, וכי נוכחותה של דמות קבועה, יציבה ומשמעותית יכולה להשפיע על סיכויי החניך להתמודד בהצלחה עם תחושות אלה.

מילות מפתח: ילדים בסיכון, ילדים חסרי עורך משפחתי, פנימיות, אפוטורופסות

הקדמה

במדינת ישראל מתחנכים כ-6,500 ילדים בפנימיות שבפיקוח השירות לילד ולנוער (שנתון השירות לילד ולנוער, 2009). כל שנה עוזבים את המסגרת הזו כ-1,500 ילדים ובו בזמן נקלט בה מספר דומה של ילדים, שהוצאו ממשפחותיהם עקב חוסר תפקוד הורי. המדיניות המתגבשת על אופי העבודה בפנימיות אלו מעודדת קיום קשר בין החניך ומשפחתו בתכניות התערבות משותפות לחניכים ולמשפחותיהם וביציאות פורמליות של החניכים לחופשות בשבתות ובחגים. מדיניות זו מיושמת בכל הפנימיות בקרב חניכים שיכולים לצאת לחופשות. כך מתאפשר לחלק מהחניכים לשמור על קשר עם משפחותיהם ועם הקהילה שממנה הגיעו ושאליהם הם אף אמורים לחזור בתום התחנכותם בפנימיות. מאמר זה עוסק בקבוצה מובחנת של ילדים ונוער המתחנכים בפנימיות, אשר לאורך זמן אינם יכולים לצאת לחופשות לבית הוריהם. השאלות העומדות בבסיס מאמר זה הן: מי הם ילדים חסרי עורך משפחתי? מה מאפיין ומייחד אותם מכלל ילדי הפנימיות? מה הן דרכי ההתמודדות של הילדים האלו עם מצבם הייחודי?

ולסיום – איך מתמודדים הצוותים בפנימיות עם סוגיית הילדים ובני הנוער חסרי העורף המשפחתי?¹

הגדרת ילדים חסרי עורף משפחתי

אפשר לטעון בעצם כי כל ילד אשר הוצא מביתו על ידי עובדי הרווחה עקב חוסר תפקוד משפחתי הוא ילד חסר עורף משפחתי. אך בהתבוננות חדה יותר ניתן להבחין בקבוצה ייחודית של ילדים שנשארים בפנימייה בחופשות. מאפייני קבוצה זו הם: יתמות משני הורים, יתמות מאחד ההורים בעוד ההורה השני אינו מתפקד או נטש, היעדר קשר עם המשפחה בעקבות צו בית המשפט או בעקבות דחיית המשפחה וכן היפלטות ממשפחות מאמצות על רקע כישלון תהליך האימוץ או היפלטות ממשפחות אומנה. ישנם ילדים המתאימים לאחת או יותר מהקטגוריות הללו, אבל הם הצליחו ליצור קשר עם קרוב משפחה אחר או עם משפחה מארחת קבועה, והם אינם נשארים בפנימייה בחופשות.

לכן ההגדרה לילדים חסרי עורף משפחתי שהתגבשה לצורך מאמר זה, היא: ילדים שהם יתומים משני הוריהם ונעדרים קשרים משפחתיים, קרובי משפחה מעורבים אחרים או משפחות מארחות המוכנות לארחם בקביעות במהלך חופשותיהם מהפנימייה.

סקירת ספרות מקצועית

אפיוני ילדים ונוער בסיכון במסגרות חוץ-ביתיות

בעולם המערבי, ילדים בסיכון שאינם יכולים לגדול בקרב משפחותיהם, עקב יתמות, נטישה או חוסר תפקוד המשפחה, מסודרים על פי רוב במשפחות אומנות ביקוח משרד הרווחה. בעשור האחרון, רק 41,000 מתוך 530,000 ילדים בסיכון בארצות הברית שהוצאו מבתיים על ידי שירותי הרווחה סודרו בפנימיות טיפוליות (Barth et al., 2008; Bates, English & Kouidou-Giles, 1997; Curtis, Alexander & Lunghofer, 2001). ילדים אלה הופנו לפנימיות במקום למשפחות אומנה, כי לרובם היו בעיות נפשיות והתנהגותיות חמורות. הם שוהים בדרך כלל בפנימיות טיפוליות, והמטרה היא להחזירם לביתם לאחר תהליך טיפולי-חינוכי משמעותי. יש לציין כי רוב הילדים הם ממשפחות חד-הוריות, חלקם גם "ללא הורים" (הוריהם חסרי מסוגלות הורית ואינם מתפקדים כמבוגרים אחראים) (Pecora, Jensen, Romanelli, Jackson & Ortez, 2009). בשונה מהמקובל בארץ, אין הרגל

1 בשנת 2006 הוקמה עמותת "כחוט השני", לזכרו של רן שני ז"ל, שנפל במלחמת לבנון הראשונה. הדבר נעשה ביזמת הוריו, פניה ויצחק שני, במטרה לקדם את מעמד הילדים ללא עורף משפחתי המתחנכים בפנימיות בישראל וליצור מודעות ציבורית לקיומה של קבוצה זו בפנימיות. במסגרת פעילות העמותה עלה צורך ללמוד על מהות התופעה של ילדים חסרי עורף משפחתי בפנימיות ועל דרכי ההתמודדות של הפנימיות ושל הילדים. המחקר הנוכחי נועד לתת בסיס אמפירי שיטתי למענה על שאלות אלה.

של ביקורים שגרתיים של ההורים אצל ילדיהם או יציאה של הילדים לחופשות בבתיהם. העבודה עם המשפחות הביולוגיות נעשית בדרך כלל בקהילה או במסגרת הזמנת ההורים לפגישות טיפוליות בפנימייה (Piotrkowski & Baker, 2004; Villiotti, 1995; Whittaker, Fine & Grasso, 1989).

במדינת ישראל, כ-3% מכלל אוכלוסיית הילדים בארץ (כ-61,000) חיים מחוץ לבתיהם (המועצה הלאומית לשלום הילד, 2008). מתוכם כ-6,500 ילדים ובני נוער אשר הוצאו מבתיהם על ידי שירותי הרווחה לפנימיות ועוד כ-2,000 ילדים שהוצאו למשפחות אומנה. הפנימיות הן מסגרות חוץ-ביתיות לטיפול ולהשגחה, ובהן פנימיות שיקומיות, טיפוליות ופוסט-אשפוזיות (דולב וזלכה, 1999).

במבט היסטורי, מבחינה אידאולוגית ובמציאות של מדינה שנמצאה בשלבי התארגנות, היה הכרח למצוא פתרונות מידיים לעשרות אלפי ילדים עולים, והוקמה מערכת ענפה של מוסדות פנימייתיים לילדים בריאים ממשפחות מצוקה (וינר, 1984). בהמשך, ילדים הוצאו מבתיהם על רקע עזובה, הזנחה ואלמיות בבתיהם כמו גם על רקע פרופיל מורכב של הילדים. הפנימיות מסווגות לפי מדרג של חינוכיות, שיקומיות, טיפוליות ופוסט-אשפוזיות, בהתאם לפגיעות אוכלוסיות הילדים, לסוג ההתערבות הנדרשת, לאופי האינטנסיביות של עבודת הצוות ולהיקף הליווי המקצועי (בן זמרה וזהבי, 1991; דביר, 2007; דולב, 2000, 2003). לפי נתוני שיטת הרף של משרד הרווחה משנת 2007–2008², 9.6% מחניכי הפנימיות הם חסרי עורף משפחתי, כלומר 532 מתוך 6,329 ילדים ובני נוער המתחנכים בפנימיות בפיקוח השירות לילד ונוער במשרד הרווחה, מוגדרים כמי שאינם יכולים לצאת מהפנימייה לחופשות, על בסיס מתמשך (המועצה הלאומית לשלום הילד, 2008). זוהי אוכלוסיית המחקר שבה מתמקד מאמר זה.

מענים לילדים בסיודור חוץ-ביתי והתמודדות עם מצבם

ילדים ונוער בסיכון החיים במשפחות רב-בעייתיות, זוכים כמענה ראשוני לצורכיהם, בדרך כלל, לניסיון שיקום הקשרים בתוך המשפחה. בשלב השני, נראה כי הפתרון הרווח בעולם המערבי הוא ניסיון לשלב את הילדים לתקופת שיקום מוגבלת במשפחות אומנה טיפוליות, במטרה להחזירם אל חיק משפחתם. לבסוף, כבָּרָרָת מחדל ("remedy of the last resort") – סידור במשפחה אומנת רגילה או בפנימייה לטווח ארוך (Barth, 1990; Frensch & Cameron, 2002). המחקרים מראים שילדים הבאים ממשפחות רב-בעייתיות ומאופיינים בהתנהגות קיצונית ומורכבות, יופנו בדרך כלל לפנימיות ולא למשפחות אומנה, כיוון שמשפחות האומנה אינן מסוגלות להתמודד אתם (Dale, Baker, Anastasio & Purcell, 2007).

2 שיטה לפיקוח, להערכה, למעקב ולשיפור מתמיד באיכות הטיפול. במסגרת הפיקוח על הפנימיות על פי שיטת הרף, נאספים מדי שנה נתונים על מאפייני הרקע של החניכים והוריהם ועל הפרופיל החינוכי-טיפולי של החניכים. נתונים אלה מהווים בסיס לתקנון הפנימיות וליצירת תכניות התערבות בכל מסגרת.

אחרי מלחמת העולם השנייה ומאז מחקריהם של בולבי ואנה פרויד על הנזק הנגרם לילדים עקב חוסר טיפול אם (maternal deprivation), אנשי מקצוע במערב מתנגדים נחרצות לסידור ילדים במסגרות פנימייתיות. הסידור במשפחות אומנה מבוסס על ניסיון לספק חלופה המאפשרת התנסות חיובית במודל משפחתי ולמנוע מספר רב של העברות מסידור אחד לשני ("drift") (Barth et al., 2008; Bates et al., 1997; Fox, Berrick & Frasch, 2008). קיימת הנחיה כללית של הממסד לעידוד הקשר עם משפחתו הביולוגית של הילד במהלך שהותו במשפחות אומנה, אך אין הנחיות ברורות באשר לטיב הקשר או הבניה של ביקורים סדירים של הילד בביתו בעת שהייתו במשפחה האומנת (Maluccio & Sianoglu, 1981).

במשך עשרות שנים נטען בספרות המקצועית שחסרים מחקרי מעקב ארוכי טווח על ילדים בסידור חוץ-ביתי, על מנת להבין מה מכל המענים שלהם זוכים הילדים ובני הנוער המתחנכים בפנימיות ובמשפחות אומנה הם משמעותיים עבורם. כבר בתחילת שנות השמונים של המאה העשרים גילו, שהתמיכה שהילד זוכה לה אחרי סיום שהותו בסידור חוץ-ביתי משמעותית ביותר לתפקודו אחרי סיום הסידור (Taylor & Alpert, 1973). תמיכה זו משמעותית לתפקוד של הבוגר בחייו העצמאיים אחרי תקופת התחנכותו בפנימייה יותר מאשר סוג ההפרעות הנפשיות שהיו לחניך בכניסתו לפנימייה ואף ביציאתו ממנה. לכן חשובה כל כך העבודה האינטנסיבית עם משפחת הילד במשך תקופת שהותו בסידור חוץ-ביתי על מנת לאפשר לו לקבל מהם את התמיכה הדרושה לו בתחילת דרכו העצמאית. ילדים ללא עורף משפחתי אשר לא חוו מודל משפחתי מיטיב זקוקים לפרקי זמן משמעותיים של קשר והתקשרות על מנת לתקן זאת, והם יתקשו לעבור שינוי בפרקי זמן קצרים. על מנת לבסס יחסי אמון וביטחון, יש לאפשר להם תקופת התקשרות ממושכת ומשמעותית, אשר לעתים חורגת מהמקובל, כמו למשל ליווי משמעותי דווקא בתקופת המעבר, אחרי גיל שמונה עשרה (Dowling, Saunders, Marcus, Langholt & Ashby, 2003; Foltz, 2004).

בעשור האחרון מתגבשת בארץ מדיניות בקשר לבוגרי כפרי נוער חסרי עורף משפחתי (בנבנישתי, 2007). במסגרות אלה מתחנך בעיקר נוער עולה מאתיופיה ומארצות שהשתייכו בעבר לברית המועצות. מרביתם הגיעו לארץ לבדם, בעוד שאר בני משפחתם נשארו בארצות המוצא. ביזמת ארגון אשלים, עמותת "ילדים בסיכוי" והמוסד לביטוח לאומי, הוקמו "בתי בוגרים" אזוריים וכן "בתי בוגרים" בסמיכות לפנימיות, המיועדים לבוגרי הפנימייה שאין להם עורף משפחתי, וגם גובשו פעילויות חינוכיות להכנת הבוגרים ליציאה לחיים עצמאיים. יזמות אלה הוכיחו את עצמן, אך טרם אומצו על ידי הגופים הממשלתיים האחראיים, והמשך קיומם טרם הובטח (שילה וגרופר, 2008).

מסקירה נרחבת של ספרות על צעירים בוגרי מסגרות השמה חוץ-ביתית עולה, שבוגרים אלה הם אחת האוכלוסיות הפגיעות ביותר בכל חברה שבה הם גרים (בנבנישתי, 2007). אפשר לשער שהקבוצה הפגיעה ביותר היא קבוצת הבוגרים שאין

להם עורף משפחתי ואין להם קשר עם מבוגרים משמעותיים שעליהם הם יכולים להישען בתקופת המעבר לחיים עצמאיים.

חשיבות הקשר המשמעותי בין ילד לבין מבוגר

בספרות המקצועית קיים ידע תאורטי על חשיבות הקשר בין הילד לבין המבוגר המטפל בו, אבל כמעט ואין בנמצא ידע על ילדים הגדלים הפנימיית ללא עורף משפחתי וללא קשר כלשהו עם קרובי משפחה.

בשנים האחרונות, מחקר בתחום ההתקשרות (attachment) מתפתח בכיוון של הפנמת דגם ההתקשרות הראשונית (internal working model) (Cassidy & Shaver, 1999). הביטחון שילד מפיך מהקשר שלו עם המטפל הראשוני מופנם אצלו והופך לחלק מחייו. סוג הקשר הזה משפיע על איכות היחסים הבין-אישיים של הילד בהמשך חייו. ילדים שלא חוו קשר חם בשנות חייהם הראשונות מפגימים דגם של חוסר אמון. הם ממשיכים לחפש קשר חם, אך מתקשים ליצור אותו ואף מקשים על האחר ביצירת קשר זה. אם בכל זאת הם מצליחים ליצור קשר חם ומעמיק, הדגם הפנימי משתנה, והם יהיו מוכנים יותר לעצמאות ולקשרים עם אחרים (Page, 2001). ילדים שראו את המטפלים בהם מגלים מעורבות רבה, חשו קביעות פסיכולוגית, ותחושה זו ניבאה המשך הצלחה בחייהם (Fox et al., 2008).

המעבר בין מסגרת חוץ-ביתית לבין יציאה לחיים עצמאיים מתרחש בגיל שהמתבגר עדיין זקוק לתמיכה על מנת להתמודד עם התהום הנפגרת בחייו. כיום, מערכת הרווחה בארצות המערב טרם פיתחה שירותים המותאמים למתבגרים האלה. לפי ממצאי מחקר מקיף של בנבנישתי בתחום זה, מערכת שירותי הרווחה באירופה ובארצות הברית מתחילה להכיר בצורך להכין את הצעירים לפני יציאתם לעצמאות, בעת שהותם בפנימיית ובמשפחות אומנה, וגם בצורך לסייע להם אחרי יציאתם, אך תכניות הסיוע הן רק בתחילת דרכן (בנבנישתי, 2007; קונטרי, טראו ובוסט, 2008; Mech, 1994; Reilly, 2003).

גם במחקר שנעשה בקרב 100 בוגרי משפחות אומנה בארצות הברית כחצי שנה לאחר יציאתם לחיים עצמאיים, נמצא שרובם לא קיבלו עזרה ממשית בתקופת המעבר, ורבים מהם לא מצאו עבודה ונותרו ללא קורת גג (Reilly, 2003). במחקר נוסף, של דייל ועמיתים, המסקנה העיקרית בנוגע לאוכלוסייה זו הייתה, שהיא זקוקה למערכת של טיפול אינטנסיבי והכנה לחיים עצמאיים (Dale et al., 2007). במחקר אורך על בוגרי פנימיית לגיל הרך שנערך בארץ, נמצא שעל אף התפקוד התקין של בוגרים אלה, בהגיעם לגיל עשרים עד שלושים, יותר משליש מהם (37%) הרגישו בודדים וצינו שלא היה להם אף אחד שיכלו לסמוך עליו או לפנות אליו לייעוץ ותמיכה (Weiner & Kupermintz, 2001).

במחקר שניסה למדוד את תחושת הרווחה (well being) של 1,100 ילדים בסידור חוץ-ביתי שנבחרו בצורה מקרית, נמצא כי קשרים של קרבה היו חשובים להם. הממצא העיקרי היה שרוב הילדים (מעל 70%) חשו תחושה ש"אוהבים אותי"

ותחושת ביטחון אחרי שנה לפחות בקרב משפחה אומנת (Wilson & Conroy, 1999). אבל השאלה הנשאלת היא, האם תחושה זו נמשכת גם אחרי סיום תקופת הסידור החוץ-ביתי. במחקר שנעשה בקרב 1,500 בוגרי משפחות אומנה באזור לוס אנג'לס נמצאה לכך תשובה חלקית: שליש מהילדים נותרו ללא קורת גג לאחר שעזבו את המשפחה האומנת, ו-15% ציינו שאין להם אף אדם שהם יכולים לפנות אליו בשעת משבר או להתייעץ עמו (psychological parent). אך לעומתם, 83% שמרו על קשר עם המשפחה האומנת, 26% אף ציינו שהם בקשר הדוק עם המשפחה האומנת, ו-25% טענו שהם יכולים לסמוך על המשפחה האומנת שתעזור להם להתמודד עם החיים העצמאיים. רק 17% העניקו את תפקיד ה"הורה הפסיכולוגי" להורה ביולוגי, ו-42% ציינו אדם אחר (הורי בן או בת הזוג וזהו כגורם תומך בתדירות גבוהה). כאשר נשאלו, מה היו רגעי השיא מאז שהם עזבו את משפחות האומנה, מרבית הצעירים תיארו רגעי קרבה וידידות עם אדם אחר (Barth, 1990). מתוך מדגם של כ-150 ילדים משתי פנימיות טיפוליות פרטיות במרכז ארצות הברית, מספר רב של ילדים ציינו שמקור התמיכה העיקרי שלהם היה מתוך אנשי צוות בפנימייה. כל הילדים שרואיינו טענו שיש בחייהם מבוגר אחד לפחות שיש להם אמון בו (Brady & Caraway, 2002). חשיבות קשר של אמון נבדקה משנות החמישים של המאה העשרים, והתבססה ההבנה בנוגע לחשיבות הקשר הראשוני הנוצר בין תינוק לבין אימו, או לחלופין – בינו לבין המטפל הקבוע שלו (Ainsworth, 1969; Bowlby, 1988).

למרות ההכרה בחשיבות הקשר של הילד עם דמות קבועה, לא נמצאו מחקרים העוסקים בהתפתחותם של ילדים המתחנכים בפנימיות שהם נעדרי דמות משפחתית יציבה וקבועה. למשל, בשנת 2005, הליגה האמריקנית לרווחת הילד (CWLA – Child Welfare League of America), חידשה את המדיניות העוסקת בסטנדרטים לטיפול בילדים (CWLA, 2005). המונח "משפחה" הוגדר בגמישות רבה יותר מבעבר, בהתאם לשינויים המשמעותיים בחברה המערבית, אבל לא הייתה התייחסות לילדים שאין להם קשר עם משפחתם ולא נמצא להם תחליף עבודה. בספרה של ברתולט, "ילדים שאינם שייכים לאף אחד" (Nobody's Children), היא מסכמת, כי בשירותי הרווחה לילדים בארצות הברית, מסוף המאה העשרים, המדיניות היא של בית קבוע לכל ילד, עם דגש על עבודה אינטנסיבית עם המשפחה (permanency planning), או לחלופין – ניתוק הקשר וסידור במשפחה מאמצת (Bartholet, 1999). לטענתה, מספר הילדים הגדלים בפנימיות הלך וגדל במשך השנים, במקום להצטמצם, בהתאם למטרת התכנית. לרוב הילדים בפנימיות יש משפחות, אבל הקשר עמם נותק לפי חוק, והם אינם ברי אימוץ, כי המשפחה לא שחררה אותם. לדבריה, ילדים אלה עתידים להישאר בפנימייה, ושם הם לא יזכו ל"הורות" ("they won't fare very well in terms of parenting"). עם זאת, ברתולט מגדירה בספרה רק את חומרת המצב, אך אינה מתייחסת לריק שנוצר בהיעדר הורים נוכחים. סוגיה זו מדגישה את הקושי ביצירת מענים לילדים חסרי עורף משפחתי ובמניעת הפיכתם ל"ילדים של אף אחד".

שיטות מחקר

המחקר התבסס על כלים מחקריים שנאספו משלושה מקורות ונותחו ניתוח איכותני:

א. קבוצות מיקוד – במחקר השתתפו שתי קבוצות מיקוד של חניכים ללא עורף משפחתי, שלוש קבוצות מיקוד של רכזי פנימיות ושל אנשי צוותים בכירים רב-מקצועיים וקבוצת מיקוד של אפטרופסיות לילדים ללא עורף משפחתי, של מנהלי פנימיות ושל מפקחי פנימיות ממושרד הרווחה. לקבוצות היו שתי מנחות ורכזת צופים, שלושתן נשות מקצוע מתנדבות בעמותת "כחוט השני". כמו כן היו גם ארבעה צופים מקרב צוותי הפנימיות (עובדים סוציאליים ומדריכים), שפעלו כמשקיפים לצורך איסוף מידע ותמלול הטקסטים והתגובות הלא מילוליות.

ב. שאלונים – שאלונים חולקו למנהלים, לרכזים ולצוותים רב-מקצועיים בפנימיות.

ג. סיפורי החיים – נותחו סיפורי חיים מתוך תיקי הבוגרים של 19 בוגרי תכנית האפטרופסות של עמותת "ילדים בסיכוי". סיפורים אלו נאספו מדו"חות של עובדים סוציאליים בלשכות רווחה, מאבחונים פסיכולוגיים, מפסקי בתי משפט, מדו"חות דיונים בפנימיות ומסיכומי אפטרופסיות.

במאמר זה נציג את הממצאים שעלו, נדון בהשלכות התאורטיות והמעשיות שלהם ונציע עקרונות לשיפור הטיפול באוכלוסייה זו. חשיבות מחקרנו היא בלמידה מן השדה על אפיונים, צרכים ודרכי התמודדות של קבוצת ילדים, נושאים שמעסיקים את אנשי הטיפול, אך טרם נחקרו בארץ. המחקר נעשה בשיתוף חניכי פנימיות, צוותים חינוכיים טיפוליים בפנימיות ומפקחי פנימיות ילדים ונוער של משרד הרווחה. ממצאי המחקר עשויים לתרום לידע חשוב על אפיוני וצורכי הילדים ללא עורף משפחתי ולהתערבויות מועילות עבור הילדים והצוותים בפנימיות.

ממצאים

ממצאי קבוצות המיקוד

חניכים ללא עורף משפחתי – שתי קבוצות המיקוד הראשונות היו של חניכי פנימיות ללא עורף משפחתי. בקבוצה הראשונה השתתפו עשרה חניכים בני 11 עד 17 מארבע פנימיות שונות, ובקבוצה השנייה השתתפו עשרה חניכים בני 6 עד 17 מפנימייה אחת. על אף החששות המוקדמים של הצוות לגעת ישירות בנושא, תגובת הילדים הייתה אנחת רווחה ותחושת הקלה – הנושא "יוצא מן הארון" ואפשר להסתכל עליו ביחד. כבר מהדקות הראשונות למדנו שעצמת הרגש סביב הנושא גרמה לצוות להתחמק ממנו כדי להגן על הילדים מכאב נוסף, בעוד שהילדים ביטאו רצון לגעת בנושא כה מרכזי בחייהם.

במהלך הדיון הוצגו בפני הילדים סיפורי חיים השלכתיים, והם נתבקשו להגיב לכל סיפור ולהשתתף בדיון. השאלות נבנו בהדרגה מנושאים ניטרליים יותר אל נושאים כבדים יותר: (א) ילד חדש ללא חברים; (ב) ילדה מחכה לשווא לטלפון מאימה; (ג) ילד יודע ביום חמישי שלמחרת כל החברים שלו ייסעו הביתה והוא יישאר בפנימייה; (ד) ילד נשאר בשבת בפנימייה עם עוד שישה ילדים; (ה) ילדה בת 6 מתלבטת אם ללכת לבית הספר ביום שישי, בעוד כל חבריה עולים על אוטובוסים, והיא נשארת בפנימייה; (ו) בחור בן 17 אינו יוצא למשפחתו כבר שלוש שנים. מה חשוב שיהיה לו ב"ארגז הכלים" לפני היציאה לחיים עצמאיים? (ז) שני ילדים חסרי עורף משפחתי, שמצבם המשפחתי שונה. איך כל אחד מתמודד עם קשייו?

בסיפור הראשון, הילדים שמעו על ילד בן 10 שמתחנך כבר שנה בפנימייה ועדיין אין לו חברים. בשתי הקבוצות התגובות היו דומות: "אין דבר כזה"; "אצלנו אחרי יומיים לילד יש כבר חברים". הדיון התחיל עם סיפור זה, כי הוא נחשב ל"ניטרלי" לעומת סיפור ישיר על מצב של ילד ללא עורף משפחתי – אבל ניתן ללמוד ממנו שאחד היתרונות של פנימייה לילדים אלה הוא שעל אף הצורך העצום שלהם במסגרת משפחתית, גם חברת הילדים יכולה להקל עליהם.

כבר במהלך הסיפור השני, הם העבירו את השיחה לפסים אישיים. אף שניכר משפת הגוף שלהם כי הם במבוכה רבה ושהנושא טעון אצלם, הם שיתפו פעולה. כולם השתתפו, ולבסוף הביעו רצון להיפגש שוב. מהמפגשים למדנו שילדים ללא עורף משפחתי בפנימיות רוצים לדבר על מציאות חייהם, גם אם הנושא רגיש וכואב. מתוך התגובות עלו מספר נקודות מעניינות, שאולי מבטאות את עולמם הייחודי של ילדים חסרי עורף משפחתי, לדוגמה:

על סיפור הילדה שמחכה לשווא לטלפון מאימה, התגובות היו: "שתתקשר לשכנה", "אולי באותו יום לא היה לאימא פלאפון", "שיהיו אתה [עם הילדה], שידברו אתה חברים, מדריכים"; "שתחכה בסבלנות עד לפעם הבאה". הסיפורים הבאים היו קשורים ישירות למצב של ילד שנשאר בפנימייה, בעוד שאר הילדים חוזרים לבתיהם. תגובות הילדים נעו בין אמפתיה לבין אי-נוחות וחוסר סבלנות. בתגובה לסיפור של ילדה צעירה שמתלבטת אם ללכת לבית הספר ביום שישי, בעוד חברי קבוצתה נוסעים הביתה, היו שהציעו לה להישאר בפנימייה ולשחק. אבל משתתף בן 17 אמר: "חשוב לשכנע אותה ללכת לבית הספר, חשוב ללמוד, כי אם לא לומדים אי-אפשר להצליח בחיים, ובמצב שלנו אין מי שידאג לנו בעתיד [...] אם היא תגיע לגיל 16 ככה היא בסוף תפסיק ללמוד"; משתתף בוגר אחר הסכים: "זה גיל שהיא חייבת ללכת לבית הספר"; אבל שלישי טען ש"אולי היא לא רוצה להיות שונה, כי חלק יוצאים הביתה, ורק היא צריכה ללכת לבית הספר". בכל הנוגע לשבתות בפנימייה, הייתה הסכמה כללית שחשוב "לצאת החוצה", למשחקים או לטיולים מחוץ לפנימייה, למלא את הזמן בפעילויות שונות מאלו שבשאר ימי השבוע: "שיבשלו"; "שייצאו לשדה, שיעשו משהו לא בשגרה". כחלופה להישארות בפנימייה, אחד הילדים הציע ש"ימצאו משפחה מארחת לילד בסיפור", אבל לא כולם הסכימו

עם החלופה. היו חילוקי דעות בנושא, וכמה ילדים טענו, שהם לא אוהבים משפחות מארחות ומעדיפים להישאר בפנימייה.

הסיפור שהצליח לעורר התרגשות היה סיפור היציאה לחיים של בוגרת שמגיעה לגיל 18: "אלוהים יודע כמה זה מפחיד! אני אישית באותה סיטואציה, אני עוד מעט מסיימת, ואני ממש מפחדת מהדבר הזה. אני קיבלתי הרבה כלים, אבל אני עדיין לא מוכנה. עד סוף השנה אולי אהיה מוכנה – אולי בעצם אני אתחתן", אמרה חניכה שמתקרבת לסיום התחנכותה בפנימייה; חניך בן 16 אמר, כי בארגז כלים של בוגר כזה חייבים להיות "כוח" ו"חלומות"; בחור בן 17 טען, שאלה שאין להם על מי להישען לומדים להיות חזקים. היה ברור שסיום השהות בפנימייה מדאיג ומעסיק אותם מאוד.

ממצאי קבוצת מיקוד של האפטרופסיות – גוף האפטרופסות של עמותת "ילדים בסיכוי" הוקם על מנת לענות לצרכים המיוחדים של אוכלוסיית הילדים ללא עורף משפחתי המתחנכים בפנימיות ובמשפחות אומנה. בניגוד להגדרת תפקיד האפטרופוס הרגיל, אשר מטפל אך ורק בנכסי הקטין, מגדיר גוף האפטרופסות הזה את התפקיד כמְרַפֵּז של הילד, המעורב בכל מערכות חייו. האפטרופסית היא עובדת סוציאלית, שיוצרת קשר אישי עם הילד, מבקרת אותו לעתים קרובות, לוקחת אותו לבילוי מחוץ לפנימייה, משתתפת בכל ההחלטות בנוגע אליו ומייצגת את האינטרסים שלו בפנימייה, בבית הספר, בבית המשפט או בכל מערכת אחרת. היא שומרת על קצבת הילד בחשבון בנק נפרד ומעבירה לו את הסכום שהצטבר בגיל הבגרות. מינוי האפטרופוס הוא לנערים עד גיל 18 ומתבצע על ידי בית המשפט. הפנייה לבית המשפט נעשית על ידי הפנימייה, אם מתברר שאין לילד אף קרוב משפחה המסוגל להיות אחראי עליו. גוף האפטרופסות של העמותה מגיע רק ל-45 מתוך כ-600 הילדים הזקוקים לאפטרופוס, בשל מגבלות תקציביות. העובדה שלפי החוק קשר האפטרופסות אמור להפסיק בהגיע הנער לגיל 18, מהווה בעיה רצינית. לפי התרשמותן של האפטרופסיות, בגיל זה הנערים עדיין לא בשלים לעצמאות, וכמו שבני נוער במשפחות נורמטיביות ממשיכים להזדקק לתמיכת הוריהם, כך גם הנערים ללא עורף משפחתי; לדברי אחת מאנשי הצוות בפנימייה: "בבית בגיל 18 לא נפרדים מהילד. בפנימייה זה פשוט נגמר, והחניכים צריכים לעזוב".

ילד ללא עורף משפחתי בטיפול האפטרופסיות זוכה בדרך כלל למגוון עשיר של התערבויות ולתמיכה מאנשי הצוות בפנימיות, אבל לפי דברי האפטרופסיות, "בגדול, באמת, מה שיקדם אותו בכל התחומים בצורה הכי משמעותית, היא הידיעה שיש שם מישהו משמעותי שמלווה אותו ומטפל בו. זה יכול להיות משפחה מארחת, חונך, מדריך, אם בית או רכז, גנן, מתנדב בשנת שירות, ולאו דווקא מטפל. יש דמויות כאלה בפנימיות, כשהדמות הזו עוזבת, לעתים היא ממשיכה בקשר עם הילד"; "הטיפול הפסיכולוגיים תורמים בהחלט, אבל כשמדובר במשהו משמעותי להתפתחות הילד, קיימת חשיבות רבה לדמות הקבועה. זה חשוב לכולם, אבל לחסרי עורף משפחתי על אחת כמה וכמה זה חיוני"; "התחושה של ילד שיש לו

עורף להישען עליו – אין לה תחליף"; "זה משפיע על כל הטיפולים השונים ועל כל המערכות בכל גיל. התחושה שיש מאחוריי מישהו שהוא אתי ועקבי וגם אם אני אשתולל ואתפרץ, הוא לא ידחה אותי ויקבל אותי בכל מצב, זה הדבר המשמעותי ביותר".

שאלונים וקבוצות מיקוד של רכזי פנימיות ושל אנשי צוות רב-מקצועיים

אנשי צוות העובדים יום עם ילדים בסיכון שמתחנכים בפנימיות, היו מקור מידע חשוב על מעמדם, אפיונם ודפוסי התמודדותם של ילדים ללא עורף משפחתי. לפני השיחות בקבוצות המיקוד, חילקנו שאלונים ל-27 רכזי פנימיות ולשתי קבוצות בין-מקצועיות של כ-30 אנשי צוות בכיר בפנימיות. אחרי איסוף השאלונים ניהלנו שיחות עם הקבוצות. כמו כן, ניהלנו קבוצת מיקוד של מנהלי פנימיות, אפוטרופסיות ומפקחי פנימיות.

התשובות להגדרה ספונטנית של ילד ללא עורף משפחתי בשאלונים נטו לכיוון "ילד ללא משפחה", אך היו גם תשובות עם דגש אחר: "מצוקה, קושי רב בתפקוד", "ילד נטוש", "ילד דחוי" וגם "ילד שהפנימייה אמורה לענות על כל צרכיו הבסיסיים והטיפוליים כל השנה, כולל בזמן החופשות". בסך הכול, מנקודת ראות הצוות בפנימייה, רוב העיסוק היה בבעיית החופשות, וההגדרה הנפוצה הייתה "ילדים שלא יוצאים לשבתות וחגים, כי אין להם לאן ללכת". היו גם הגדרות שהתייחסו למצב המנטלי של הילד: "ילד שאין לו נרטיב רציף לספר לעצמו. הסיפור האישי שלו, איפה נולד, לאן שייך, הוא כמו רשת מלאה חורים"; "ילד שאין לו דימוי לגבי מה זה משפחה"; "ילד נעדר מיומנויות ליצירת קשר בתוך מודל משפחתי". מהתשובות לשאלה השנייה, בנוגע להיקף הקבוצה בפנימייה שבה עובדים אנשי הצוות, ניתן לראות שבעצם לא היו שיחות קודמות שהתמקדו בנושא זה, וכמה רכזים אף טענו שלכל ילדי הפנימיות יש בעיות עם משפחותיהם ולרובם אין עורף משפחתי. רצף התשובות באשר לאחוז הילדים חסרי העורף המשפחתי בפנימיות הנבדקות נע מ-10% מהילדים ועד ל-95% מהם. רוב אנשי הצוות, כולל רכזי הפנימיות, לא ציינו את המספר המדויק של ילדים ללא עורף משפחתי בפנימייה שלהם, אלא בחרו בהשערה כללית (כגון "שליש מהילדים").

ההתייחסות לשאלה השלישית, "האם להערכתך קבוצה זו זקוקה למענים מיוחדים?" הייתה ממוקדת יותר. כולם, ללא יוצא מן הכלל, ענו בחיוב. התשובה השכיחה העלתה את הצורך במשפחה מארחת: "קשר עם משפחה חלופית", או "בזמן החופשות רצוי אירוח מחוץ לפנימייה במסגרת מכילה ותומכת". מענים נוספים שצוינו הם: משאבים כלכליים לדמי כיס, ביגוד ופעילויות וכן מענים טיפוליים מוגברים, כגון: קבוצה טיפולית, "טיפול אחר משאר הילדים", "כלים וכישורי חיים וכלים חברתיים להתמודד בחברה הנורמטיבית", ובמיוחד "תמיכה רגשית ונפשית" ו"ליווי אישי אינטנסיבי, יותר משאר החניכים". בנוגע למענים בתוך הפנימייה, רכז אחד סיכם, שהילדים האלה זקוקים ל"מגורים קבועים בפנימייה, מדריכים קבועים,

מתנדבים אישיים, משפחות מארחות ופעילויות העשרה" וכן "ליווי ותמיכה לאחר השהות בפנימייה, הדרכה והכנה לחיים וליווי גם בהקמת משפחה ולכל אורך הדרך". מן התשובות לשאלה, מי הם בעלי התפקידים המעורבים בטיפול בילדים ללא עורף משפחתי, עלה כי קבוצה גדולה של אנשי צוות עוסקים בכך, החל ממנהל הפנימייה וכלה ב"כל עובד – מאיש אחזקה עד צוות המטבח, מורים, מדריכים, רכזים והנהלה – כולם שותפים בדרך זו או אחרת במתן מענים".

ניסינו גם ללמוד, איך חניכי הפנימייה אשר יוצאים הביתה מתייחסים לקבוצה של הילדים שאינם יוצאים. בערך רבע מן המשיבים ציינו שאין שום התייחסות הריגה: "שאר הילדים כל כך ממהרים הביתה שאין להם זמן להתייחס לילדים שנשארים", אבל הרוב ענה ששאר הילדים "לועגים להם, רואים אותם כמסכנים או חשים חמלה כלפיהם ואף מזמינים אותם אל ביתם". היו גם אנשי צוות שצינו ששאר הילדים "חוששים שאולי מתי שהוא גם הם יצטרכו להישאר". הצוות תיאר ברגישות את תחושת הבושה שהילדים שאין להם לאן לצאת חשים. היו מקרים שהם ארזו את חפציהם, עלו עם שאר הילדים על האוטובוס ואחר כך חזרו לפנימייה; זאת כדי לא להיות מסכנים בעיני חבריהם. לדברי צוותי הפנימייה, הילדים בפנימייה חייבים להילחם על מעמדם. אף שכל הילדים בפנימייה מרגישים פגיעים והאיום שיוס אחד גם הם עלולים להיות ללא עורף משפחתי מרחף על ראשם, לעת עתה מצבם שונה, ומעמדם גבוה מזה של אלו שאינם נוסעים הביתה.

אחד הממצאים שעלה מדיונים עם אנשי הצוות היה שנושא הילדים ללא עורף משפחתי לרוב לא קיבל התייחסות ייחודית, למרות ההתעסקות הרבה בפנימייה עם קבוצה זו. בדיונים עלו בצורה בולטת מגוון הבעיות המיוחדות של הילדים האלה: "העיסוק בסוף השבוע מבדיל אותם מאחרים, ימי הורים, אישורים, [ה]מדריך תופס מקום דומה יותר להורה עבור אותם חניכים – זה כאילו לא פורמלי, אבל קורה כל הזמן".

בדיונים עם אנשי הצוות שהשתתפו בקבוצות מיקוד ניכר היה כי הם התקשו לגעת ישירות בנושא, לקבל את ההגדרה של "ללא עורף משפחתי", והייתה נטייה לברוח לפתרונות, במקום להתעמק באפיונים ובצרכים המיוחדים של הילדים האלה ולדון בהם. נדרשה עבודת הנחיה נחושה על מנת למנוע בריחה מהנושא, אך בהמשך הם גילו רצון ונכונות לקיים שיח בנושא זה, לחשוב מחדש ולהיערך אחרת להתמודדות עם הילדים בפנימייה. כאשר נשאלו אנשי הצוות, מהם המענים היעילים ביותר לילדים ללא עורף משפחתי ומה המענה האופטימלי, "בעולם ללא מגבלות", התשובות תאמו את תשובתם בנוגע למענים המיוחדים שהילדים זקוקים להם. נוסף על "שילוב של מרכיבים חומריים וטיפוליים", כולל "טיולי שיא" (טיולים אטרקטיביים המתקיימים במהלך החופשות), "משפחות מארחות" תפסו מקום מרכזי בתשובות. הילדים זקוקים ל"חום ואהבה", "פיתוח עצמאות והקניית כלים, כמו כישורי עבודה", וגם "קשר חזק ככל הניתן". חלק מאנשי צוות הדגישו את חשיבות המענה "דמות של מבוגר יציב שילווה את הילד לאורך כל שנות ההתחנכות

שלו בפנימייה". לבסוף, אחת המדריכות הבכירות טענה, ש"ברגע שילד כזה יקבל מענה לבור הרגשי של חיים ללא משפחה, הפועל היוצא יהיה הישגים יותר טובים בכל התחומים".

חלק מאנשי הצוות הדגישו את חייהם הקשים של הילדים: "יש להם סיפורי החיים הקשים ביותר מבין ילדי הפנימיות"; "אלה הילדים שאין להם מה להפסיד, אין למען מה להילחם, למה להתאמץ"; "הדבר העיקרי שיש לכולנו – קשר משפחתי – להם הוא חסר"; "הם לא מרגישים שייכות לשום מקום". אחת המדריכות טענה שמדובר ב"פגיעות בלתי נתפסת – שילד קטן יסתובב בתחושה שאף אחד לא רוצה אותו. אנחנו בתור מבוגרים לא יכולים לתפוס זאת".

ייתכן שהבלבול שבו נמצא הילד וחויית ההצפה שלו משליכים על הסובבים אותו, והם מגיבים בדפוס הצפה משלהם – עודף התערבויות ומקבץ רב של דמויות המספקות מענים שונים תוך פעילות יתר, לעתים ללא הבחנה במידת יעילותם. כפי שנראה בהמשך, הילדים אמנם נהנים ממגוון עצום של התערבויות טיפוליות, אך אין יד מכוונת קבועה שעוזרת לעצב את כל ההתערבויות ושעונה על הצורך הגדול שלהם לדמות יציבה וקבועה בחייהם. כמו כן ניתן לראות שחלק מאנשי הצוות זהירים מלגעת בנושא ילדים ללא עורף משפחתי, כדברי אחת המשתתפות: "יש משהו בבור הזה שלא מתמלא, שיוצר חוויית תסכול, כאב וקושי גם אצל המבוגר". עובדה זו בלטה במפגשים הראשונים עם אנשי הצוות, בהימנעותם מלגעת בנושא, על רקע הצפה רגשית וחויית הזדהות עם כאביהם של החניכים (דביר, 2007).

המחצאים העולים מבדיקת סיפורי החיים של בוגרי האפוטרוכסות

רקע – מניתוח תיקי הבוגרים נוצרו עשר תמות מרכזיות: אפיוני עמדת הילד לקשרי משפחה; אפיוני עמדת הילד לקשרים בין-אישיים, הכוללת שני מעגלים: אפיוני עמדת הילד לקשר עם מבוגרים, ובכלל זה – צוות הפנימייה, ויחס הילד למשפחה מארחת או למשפחת אומנה; תפיסת המצב הנוכחי והעתיד בעיני הילד; שינויים בהתפתחות הילד; יחס ללימודים; יכולות ומימושן; דפוסי התמודדות; דימוי עצמי; המלצות טיפול; הצעות להתערבויות.

מתוך בדיקת התיקים ניתן לציין שעובדת היותם של ילדים חסרי עורף משפחתי משפיעה עליהם לכל אורך חייהם, הן רגשית והן תפקודית: "הוא מרגיש שאין מי שידאג לו ורק הוא דואג לעצמו"; "הוא למעשה גידל את עצמו ויכול היה לסמוך רק על עצמו". אלו מובאות מתוך דו"חות של עובדים סוציאליים על בוגרים, מובאות המבטאות את דרכי התמודדותם של אלו עם מצב של בדידות וחוסר אונים. באבחון הפסיכולוגי של אחד הבוגרים צוין כי, "הוא גדל מגיל צעיר בתנאי הזנחה והראה חוסר הפנמה של דמויות הוריות מגנות והיעדר דימוי פנימי של משפחה תקינה".

אפיוני עמדת הילד לקשרי המשפחה – תמה זאת כללה דאגה להורה, אימוץ תפקיד הורי על ידי הילד, דימוי משפחה אצל ילדים חסרי עורף משפחתי מגיל צעיר

ואבדן ממשי של הורה. כמו כן היא כללה ציפיות, דו-ערכיות, הצלחות ואכזבות הכרוכות בניסיונות לחדש קשר שנותק או לחזק קשר חלש. על מנת למנוע או לדחות את ההתמודדות עם תהום הבדידות, רוב הבוגרים נאבקו לשמור על קשר, ולו חלקי, עם שרידי משפחותיהם או לחדש עמם קשר שנותק. לדברי אחת האפטרופסיות, "יש ילדים שמחזרים, ילד שמחזר אחרי קרובי משפחה לא מתייחס. הוא מחפש בכל מקום, הוא מפזר טלפונים לכולם ואז הדמות לוקחת אותו בסוף... זה נותן תקווה". אך לרוע המזל, במספר מקרים ניכר קשר זה אף גרם להם נזק. בדו"חות מהפנימיות נכתב: "היא עומדת על כך שתבקר אצל הסב למרות הכעס עליו"; "המגע עם האב [בכלא] מסכנים אותו"; "הוא תלה הרבה תקוות בקשר עם אח שתיין ועבריין, שטען שאירוח אצלו בלתי אפשרי"; "היא חוזרת מביקורי בית אצל אם מסוממת". וכך כותבת אפטרופסית:

יש ילדה שמאוד נלחמו להוציא אותה לאומנה. ילדה צעירה, בת 11, חשבנו שיש לה כל הסיכויים לגדול במשפחה, יש לה הורים שנטשו אותה – שמו אותה במונית ועזבו אותה כשהיא בת שש. הם מציצים לתקופה קצרה, ונעלמים לשנים. אבל היא לא הייתה מוכנה לחשוב על האופציה של אומנה – שהיא תבגוד בהורים. על אף שהם לא נוכחים במהלך שנות חייה המשמעותיות, הנאמנות שלה נשמרת להורים. היא נחשבת לילדה נורמטיבית, מתארכת בחופשות מהפנימייה אצל משפחה מארחת, אך ממש לא נענית לקשר משפחתי. אני לא יכולה לנבא לגבי עתידה, אבל היא לא הסכימה להשתלב ממש בתוך משפחה אחרת, היא שומרת אמונים להוריה ולא מרשה לעצמה התקשרות, יכול להיות שזה גם שומר עליה...

לדברי האפטרופסיות, "המאבק לשמור על הקשר בדרך כלל נמשך על אף הסיכונים, עם או בלי עזרת המטפלים". לדברי אנשי צוות הפנימיות, כאשר קיים הורה פוגע, על הצוות להתמודד עם שאלות קשות של הילד. במצבים כאלה "קל יותר להגיד שהשופט, במסגרת חוק הנוער, החליט על ניתוק הקשר". מתוך 19 הבוגרים, רק בחורה אחת השלימה עם האכזבה של היעדרות קשר עם הורה: "בגיל 14 היא ביקשה להפסיק לבקר את האם ועברה תהליך קשה וכואב של השלמה כי אימה לא תחזור לתפקד כאם. ההשלמה אפשרה לה להשקיע אנרגיה באפיקים חיוביים התורמים להתפתחותה". האפטרופסיות טוענות כי "היזמה לקשר עם קרובי משפחה באה לרוב מהילד. אנשי צוות וטיפול בפנימיות משתפים פעולה עם החיפוש המתמיד. ייתכן כי ההתמודדות עם חוסר תקווה נראית אכזרית, גם לילד וגם לגורמים טיפוליים, והחיפוש אחר שרידי משפחה קשור לניסיון ליצור תקווה לילד".

אפיוני יחס של הילד לקשרים בין-אישיים – חלק זה כולל, כאמור, שני מעגלים: אפיוני עמדת הילד בנוגע לקשר עם מבוגרים, ובכלל זה – לצוות הפנימייה, ויחס הילד למשפחה מארחת או משפחה אומנת. נמצא כי יחסי הילד עם צוות הפנימייה, עם המשפחות המארחות ועם ילדים בני גילו מאופיינים בחוסר אמון, בתחושות איום וחשש מפגיעה, בפרט, כמיהה לחום וביחסי תלות: "כאשר האנשים המבוגרים

הכי קרובים בחיים תמיד מאכזבים, מדוע לפתח אמון במבוגרים?" כך אמרה אחת הנערות במהלך טיפול. מהחומר בתיקי החניכים עולה שוב ושוב נקודת המבט של המטפלים בהקשר זה: "יש בה קושי עצום לפתח אמון וחשש להיפגע כבעבר"; "טיפול אינטנסיבי נוטה לאיים עליהם, והם מתקשים להביע רגשות. לבסוף אנחנו נשארים עם ילד סגור, שאינו נותן אמון במבוגרים".

למרות חוסר האמון והסגירות, היו גם ילדים ללא עורף משפחתי שהראו כמיהה לקשר והצליחו ליצור קשר מספק עם מבוגר מצוות הפנימייה, עם חונך מתנדב, עם האפוטרופוס או עם משפחה מארחת. בסיכומים תקופתיים מהפנימיות נכתב: "לאט לאט היא החלה לתת אמון באנשי צוות ויצרה קשרים משמעותיים עם חלקם – התייעצה, פנתה לקבלת עזרה"; "היא יצרה קשר טוב במיוחד עם מנהל החטיבה – דמות אב תומך ומרכזי בחייה"; "יש לו קשר טוב עם מדריך ממוצא אתיופי בפנימייה [הזהה למוצאו של החניך], עם העובדת הסוציאלית, עם המשפחה המארכת ועם המחנכת. מאוד מנומס כלפי מבוגרים ומוכן להושיט יד עזרה לזולת. הוא זקוק מאוד ליחס אישי קרוב ממושך".

טווח הזמן של הקשר הוא גורם מרכזי מאוד. מדובר בילדים שחוו אכזבות ונטישות רבות ביחסים בין-אישיים, ולכן הם מצפים לקשר, אך בה בעת, הם עצמם גורמים לאכזבות. ניתן להבחין בתופעה זו של כמיהה לקשר המלווה בגרימת אכזבה, במיוחד בקשר עם משפחות מארחות. לא קל לילד שבעצם "גידל את עצמו" או שאיבד את כל הדמויות המשמעותיות בחייו להאמין שיש משפחה אחרת שמוכנה לקבל אותו: "אולי הם מעמידים פנים ורק מחכים להוכיח לו שהוא לא שווה?"; "יש לה משפחה מארחת – קשר שמלווה אותה בעליות ובירידות, במצבי הרוח המשתנים. היא מבינה את החשיבות שלהם עבורה, אבל פוחדת שהיא תאכזב אותם ותידחה על ידם"; "הוא חושש שאולי מארחים אותו כי לא נעים להם לזרוק אותו, מביע פליאה שהמשפחה המארכת עדיין רוצה אותו ופחד שמא יאכזב אותם, שבסוף יתייאשו ממנו"; "בניסיונות של אירוח במשפחות מארחות, תגובותיו היו מאופיינות בהיצמדות קיצונית וקנאה בילדי המשפחה או ריחוק וחוסר שייכות". עם זאת, עבור רוב הבוגרים, האפשרות למצוא משפחה מארחת חמה ומקבלת הייתה אופציה משמעותית מאוד, והם לא ויתרו עליה בקלות, כפי שכותבת אחת העובדות הסוציאליות בתיק האישי: "סביב אי-מצויאת משפחה מארחת עברו והישארותו במעון, החל ב' לבטא כעס רב. הוא התפרץ בעצבנות ונעלם לעתים בשטחי המעון"; "אין ספק כי משפחת פי [משפחה מארחת] מאפשרת לה לחוש כי יש לה בית לצאת אליהם וכי עובדה זו תרומה עצומה לתהליך הסתגלות למסגרת".

בעניין חשיבות הקשרים הבין-אישיים, אומרת אחת האפוטרופסיות: "יש גם הבדלים ביניהם מבחינת קרובי משפחה. נכון שכל הילדים שלנו מוגדרים כחסרי עורף משפחתי, אבל עדיין יש הבדלים. יש נערים שאין להם אף אחד. אף אחד במובן הכי עמוק של המילה. במקרים רבים לא צפויה לנער הצלחה גדולה. כמה שאני לא אהיה משמעותית, ואני משמעותית לו, אני לא יודעת לאן הוא יגיע, לעומת

ילדים שאין להם עורף משפחתי, אבל יש להם אחות גדולה, משפחה מארחת לאורך זמן, דודה רחוקה, מישהו שנמצא שם עבורם. זה לא אומר שיש להם לאן ללכת לחופשה, אבל זה יכול לנבא מה יהיה בעתיד. אני רואה חד-משמעית שלא לה שיש מישהו משמעותי יהיה טוב יותר, הדמות שאפשר להיאחז בה עושה את ההבדל".

כמו כן ילדים שהראו שיתוף פעולה בקשר עם צוות הפנימייה והמבוגרים, הציפו צורך בהכוונה של המבוגרים. עובדת סוציאלית אחת ציינה: "אין לו חברים, אבל הוא יצר קשרים משמעותיים עם מספר מבוגרים, אותם הוא משתף בחוויותו האישיות וצמא לשמוע [את] חוות דעתם".

תפיסת המצב הנוכחי והעתיד בעיני הילדים – תמה זאת מאופיינת באי-ודאות, חוסר אונים, תחושת חוסר שליטה, חוסר אמון, תחושה של מאבק הישרדות וניסיון להבניית העתיד. התחושה הרווחת בקרב הילדים ללא עורף משפחתי היא שהציאה מהפנימייה היא יציאה לעולם של חוסר ודאות, והם חשים חסרי אונים. הם מבינים כי כנראה לא יהיה מי שידאג להם בהמשך הדרך, וכי אין להם אפילו פינה קטנה קבועה שבה יוכלו להניח ראש או לחזור אליה כשיצטרפו. ככל שגילם הולך ומתקרב לגיל 18 – גיל הגיעם לבגרות, כך הולכת וגדלה תחושת החרדה ביחס לעתידם. אצל כל אחד מ-19 הבוגרים, ללא יוצא מן הכלל, הייתה במהלך גיל ההתבגרות תקופת נסיגה בהתנהגות על רקע תחושת חרדה מהתמודדות עם החיים כבוגרים לבד, ללא עורף משפחתי. נסיגה זו התבטאה אצל כל אחד בצורה שונה. המאפיינים הבולטים היו: סגירות וירידה משמעותית בלימודים, תוקפנות ואלימות, בריחות, דיכאון וניסיונות אבדניים. הצוותים בפנימיות התגייסו למען הילדים עם והשתמשו במגוון טיפולים כדי לסייע להם, אך בחלק מהמקרים, נאלצו לבסוף להרים ידיים ולהעביר את המתבגרים למסגרות "חסות הנוער" (פתוחות וסגורות), לאשפוזים פסיכיאטריים, למסגרות של גמילה מסמים או למקלטים ארעיים לנוער ללא בית קבוע. לאורך כל השנים היו סימנים ברורים להשפעת סיפורי חייהם העגום של הילדים על מצבם הנפשי, והם אופיינו בחוסר אמון, חרדת נטישה ואי-ודאות. כך מתארים זאת העובדים הסוציאליים בתיקים האישיים: "הוא חי בתחושת חוסר אמון מוחלט כלפי הסובבים אותו בכלל וכלפי עולם המבוגרים בפרט"; "אין אמון ואין כמעט ציפייה לקרבה שיש בה משום תמיכה והרגעה"; "מדובר בנער בן 13 ועשרה חודשים אשר חווה טראומות ואבדנים רבים ונמצא בסיכון גבוה להתדרדרות"; "קיימת חרדת נטישה וקושי בהתקשרות"; "נמצא ביטוי לתחושת בדידות שהיא חווה, המעוררת עצב ועיסוק מחשבתי רב סביב הרגשת אי-ודאות ביחס לעתיד"; "בכל מסגרת ששהה הופיעה בסוף הנטישה". גם האפוטרופסיות ציינו שהילדים אופיינו "בהרבה חוסר אמון ואיזה שהוא ייאוש, אין במה לאחוז". כאשר צצו בעיות בפנימייה, הם אמרו: "מה תעשו לי? תעיפו אותי? תקראו להורים שלי?" תחושתם הייתה שאין להם מישהו או משהו שעבורו שווה להשתדל. לפי דברי רכזת מאחת הפנימיות, מה שאפיין אותם היה שלא היה להם מה להפסיד.

הסימנים למצבי מצוקה היו ברורים ביותר לקראת סיום שהותם בפנימייה: "הוא יוצא אל ריק וזאת תקופה של חרדות"; "בגיל 17 חלה התדרדרות במצבה, ממנהיגה חיובית ותלמידה מצוינת היא התדרדרה בכעס ותסכול עצום להתמרדות נגד כל מי שניסה להגיע אליה. היה ברור שכל זה קשור לעובדה שבסוף השנה היא צריכה לעזוב את הפנימייה"; "הוא מוטרד מעתידו ומתכניותיו לקראת השנה הבאה. הוא עסוק במסגרת שתלווה אותו בשנה הבאה, בקשרים שיצר עד עכשיו וביכולותיו וכוחותיו לקחת אחריות על המשך עתידו. העיסוק בעתיד מלחיץ ומבלבל".

אחת הדרכים המוצעות כדי לעזור לילדים החווים חוסר יכולת להתמודד עם תכנון עתידם, היא לאפשר להם לדמיין תסריטים שונים ולהכניס אותם למשחק תפקידים על מנת לחוש שליטה רבה יותר באופציות הקיימות. טכניקה זאת יכולה לעזור להם גם להכין את עצמם לחיי משפחה תקינים, לדפוס עבודה ולמגוון רחב של כישורי חיים (Wozner, 1991). לדברי האפוטרופסיות, אפשר היה לראות אצל כל אחד מן הילדים "מה הוא רוצה, כמה הוא מוכן לעשות למען עצמו. כמה כוחות יש לו. כמה מוטיבציה יש לו לעשות למען חייו". היו גם בין הבוגרים כאלה שהחליטו לקחת את עתידם בידיהם באופטימית רבה יותר ולצעוד את הצעדים הנחוצים לקראת עצמאות בהמשך דרכם, למשל: "למרות היות ש'יתומה משני הוריה ולמעשה חסרת בית, היא מתעקשת לחיות חיים נורמטיביים"; "כל הגורמים הקשורים לט' עושים מאמצים מרביים לקדמו באורך רוח וסבלנות רבה ומקווים לטוב. הוא נער שובה לב. עם עבר כשלו, הוא אוסף כוחות כמו מישהו שמלקט פירורים אחד לאחד ורוצה מאוד להתקדם, וקשה לו להגיע למצב של לקיחת אחריות על עצמו"; גם בחור שהגיע למעון חסות סגור וקיבל עזרה טיפולית רבה, הצליח לשנות את חייו: "הוא משדר אופטימיות בכל הקשור לעתידו, זאת על אף שאין לו איש בעולם שיוכל לשמש לו עוגן או משענת, בעל מוטיבציה לשינוי מצבו ובעל תובנה לגבי חייו והמשך דרכו".

שינויים בהתפתחות הילד, יחס ללימודים ומימוש יכולות – חלק מהילדים סבלו מקשיי הסתגלות, כולל במסגרות הלימודיות: "על אף הטיפול באומנות שבועית ושיחות תמיכה שבועיות מצבו הנפשי המשיך להידרדר"; "בגיל 17 מצבה הנפשי הורע מאוד על רקע מצבה המשפחתי הקשה, [והיא] נמצאת במצב נפשי עדין ופגיע. היא זקוקה להמשך טיפול ותמיכה, על אף היותה בגירה. כל שאר המעברים שלה היו מלווים בקשיים"; "כאשר ר' היה בן 14 הוא היה נתון למצבי רוח משתנים שהפריעו לו בלמידה, הוא היה מתנתק מהשיעור מתחצף או מציק לילדים, הישגיו בלימודים היו בינוניים והיו קשיים בשמירת ויסות התנהגויותיו בבית הספר".

עם זאת, היו מביניהם שגילו הטבה חלקית: "הסתגלותה לפנימייה הייתה מאופיינת בעליות וירידות מבחינת תפקודה הלימודי והחברתי"; "במהלך השנה בפנימייה, ביטחונה העצמי התחזק, אך הוא אינו מאמין בעצמו והקשיים בבית הספר חיזקו את זה".

בקרב חלק מהילדים צוינו שינויים חיוביים: "הוא מסוגל להביע רגש, מה שלא היה בעבר"; "כשהוא בסביבה תומכת המלווה אותו בצורה אינטנסיבית, הוא מצליח לגייס כוחות ולתפקד ברמה טובה"; "נראה כי על אף ההזנחה שחווה והצטברות של חוויות טראומטיות, המסגרת הפנימייתית היטיבה עמו. נראה כי יש לו היום די כוחות לתפקד במסגרת ברורה ומובנית ואף לנסות לבנות קשר אינטימי משמעותי".

דפוס התמודדות ודימוי עצמי – בשתי תמות אלה, מגוון דפוסי ההתמודדות של הבורגרים עם עצם היותם לבד בעולם, ללא עורף משפחתי, היה די רחב וכלל: סגירות, תנודות קיצוניות במצבי רוח, אימפולסיביות, אפתיה עמוקה, בניית פנטזיות, דיכאון, כעס והדחקה וגם דפוסי התנהגות קיצונית, כגון: התפרצויות זעם, פריצת גבולות, היעדרויות ובריחות, התמכרויות ואשפוזים. יש להניח כי התנהגויות קיצוניות אלו היו בחלקן ביטוי לדרישת תשומת לב וקריאה לעזרה. הנטייה הברורה העיקרית הייתה לעצב תמידי. העצבות אפיינה את הילדים גם בגילים צעירים מאוד, והביטוי "ילד עצוב" חזר על עצמו בנוסחים שונים בנוגע לרוב הילדים. העצב גם הוביל אצל חלק גדול מן הבורגרים לדיכאון, ולדברי הצוות באחת הפנימייות, הוא הביא לתופעה של פגיעה עצמית. בקצה הרצף היו גם מחשבות אבדניות וניסיונות התאבדות, ואלו נמצאו אצל שבעה מתוך 19 הבורגרים: "היא זקוקה לפיקוח על הנטיות האבדניות"; "הוא בחן את כל הגבולות ואף אושפז עם סיכון אבדנות". לפי האפוטרופסיות, "יש כאלה שמגיעים לקצה הרצף. אין בשביל מי ובשביל מה לחיות ובשביל מה לעשות משהו".

הנטייה של ש' לסגירות הייתה מלווה לעתים בהתנהגות חיצונית מטעה והסתירה סערה פנימית: "היא נסערת בפנים, אך כלפי חוץ שומרת על פסאדה של שליטה"; "במשך החודש הוא שיתף פעולה, היה שקט ונעים ולא הראה שום סימני אלימות. היה סגור ומנומס. אחרי ההסתכלות הוא הועבר למקלט ביחסות הנוערי והתחיל שוב להתפרע, גם במקלט וגם במשפחה המורחבת בביקורי שבת. במשך הזמן המשפחה סירבה לארח אותו. דפוס התמודדות זה גורם לריחוק ובעצם מונע את הקרבה לה הוא כל כך זקוק".

דפוס התמודדות נוסף אשר אפיין חלק מהבורגרים, היה דפוס של הדחקה – לפעמים על מנת לשמור על התנהגות נורמטיבית, למראית עין, ולפעמים להתחמק מכאב על ידי פיצול: "היא משקיעה כוחות רבים בהכחשה ומציגה פסאדה של 'הכול בסדר'"; "היא אינה מחוברת לרגשותיה"; "יש פיצול בין הכעס בחדר הטיפולים לבין ההתנהגות למופת בחוץ"; "הוא משתדל לציית לכללי הפנימייה, מתנהג כחניך מן השורה ואז באה נסיגה... נפילה חזקה"; "הוא חסר תקווה, נהיה אפתי, ושום דבר לא עניין אותו".

ייתכן שדפוס התמודדות של התחמקות מן הטראומות והאבדן שהבורגרים עברו עדיף על ניסיון בלתי אפשרי של התמודדות רגשית. במחקר שנעשה בארצות הברית בקרב 60 ילדי פנימיית שעברו טראומות של הזנחה והתעללות, ושמהוריהם נשללה

זכות ההורות, גילו שאלה שהתמודדו עם האבדן בהתנהגות מתחמקת תפקדו טוב יותר מאלה שניסו להתמודד רגשית, כי האחרונים חשו שליטה פחותה במצבם. תחושת השליטה במצב היא גורם חיוני, התורם למוטיבציה להצליח בחיים, ובמחקר גילו שבמצבים של תחושת חוסר שליטה, עדיף לעזור לילד ליצור סביבו תנאים נורמטיביים ככל האפשר ולסייע לו לרכוש כישורי חיים להגברת תחושת הביטחון העצמי, במקום להתמקד בעיבוד אבדן, שעליו אין לו שליטה (Schneider & Phares, 2004).

חרף הכאב, העצב והכעס, היו גם בוגרים אחדים שהצליחו להפיק תועלת מהעזרה ומהטיפולים שהעניקו המסגרות הפנימייתיות, והגיעו לרמות דעתנות (אסרטיביות) ועצמאות נורמטיביות: "בפנימייה ש' נחשבת לתלמידה טובה, חברותית, תומכת ונתמכת. המדריכים רואים בה נערה נחושה, עומדת על דעותיה ויודעת להשיג את רצונה כמעט תמיד"; "הוא נוהג לבצע את המוטל עליו ואף להתנדב למשימות קבוצתיות". חניך בן 17 שהשתתף באחת מקבוצות המיקוד של ילדים ללא עורף משפחתי, אמר במבט רציני: "במצב כמו שלנו אתה נהיה יותר חזק. אתה צריך לדאוג לעצמך. אם לא תלמד, לא תתקדם". חניך זה גם הסביר למשתתפת צעירה שהייתה בקבוצה, כי היא חייבת ללכת לבית ספר בימי שישי כאשר שאר הילדים יוצאים הביתה: "כי אם לא תדאגי לעצמך, אף אחד לא ידאג לך".

מניסיון האפוטרופסיות, "יש גם כאלה ש[ב]שורה [ה]תחתונה, חושבים רק לחיות את הרגע הזה, עכשיו. אין את המנוף לתכנון. יש רק את העכשיו". הוא ילך לבית ספר בינתיים, אולי ילך לצבא... אין אמביציה". ובכל זאת, על אף המשבר שהם עברו ועל אף ההתפרצויות, תשעה מתוך 19 הבוגרים התגייסו לצבא במעמד של חייל בודד. גוף האפוטרופסות דאג לחסוך לכל הבוגרים שבטיפולם את מענקי הביטוח הלאומי, וכך הבוגרים שהתגייסו וגם אלה שסיימו את שהותם בפנימייה ללא תכניות ברורות, התחילו את עצמאותם עם סכום של כמה אלפי שקלים. אבל סכום זה לא הספיק כדי לאפשר להם לבסס מקום מגורים קבוע, וכולם היו חייבים להתמודד עם בעיות הישרדות משמעותיות.

הדימוי העצמי של הנערים נמוך ומאופיין במקרים רבים בתחושת ריקנות. הם נעדרים חוויית אמון ביכולותיהם ובכישוריהם ואין הפנמה של דמויות הוריות תומכות או בטוחות: "הוא נער מבולבל, הערך העצמי נמוך, הדימוי העצמי שלילי, אין לו דמות מופנמת מיטיבה ומרגיעה. בולט חוסר גיבוש זהות עצמית, זהות דיפוזית וחוויה של בלבול, קיימים אינדיקטורים לפוטנציאל גבוה מזה". שוב ושוב מופיעים ביטויים של "אינו מאמין בעצמו" וגם "חש בתוכו ריקנות וחוסר משמעות כאילו אין בתוכו כלום, לא שייך ולא מחובר לכלום, תלוש ומנוכר"; "מדובר בחלל פנימי עמוק אשר יש צורך בלתי פוסק למלא אותו על ידי סיפוק צרכים, אך לעולם אינו מרגיש שובע, והחלל הפנימי, ממשיך להתרוקן כל העת"; "היא חווה ריקנות ומאופיינת בכוחות אגו מועטים".

המלצות טיפול והתערבויות שבוצעו – בתמות אלה ניתן לראות בוודאות כי ילדים חסרי עורף משפחתי בישראל לא הוזנחו על ידי מערכת הרווחה של המדינה. ההפך הוא הנכון: ילדים אלה הועברו למסגרות פנימייתיות, קיבלו בהן מגוון עצום של התערבויות טיפוליות, וצוותי הפנימיות טיפלו בהם במסירות רבה. כולם, ללא יוצא מן הכלל, היו בטיפול אינטנסיבי במשך שנים. נערכו גם דיונים בין-מקצועיים בדרגים שונים כתגובה למשברים שעלו, והיה רצון טוב מכל הצדדים. נוסף על אלה, עקב היות הילדים חסרי עורף משפחתי, מונתה לכל אחד מהם אפוטרופסית. האפוטרופסיות ניהלו במסירות רבה את ענייניהם של הקטינים בכל תחומי חייהם, יצרו קשר אישי משמעותי עם כל אחד ואחת והתערבו לקדם את האינטרסים שלהם בבית הספר, בפנימייה, בקהילה, בבית המשפט ובכל מקום רלוונטי. למרות השקעה משותפת של כל הגורמים, ניתן לציין, שרוב הבוגרים חסרי העורף המשפחתי לא הצליחו להשתקם מהמשבר שעברו בתקופת המעבר בין התחנכותם בפנימייה ויציאתם לחיים עצמאיים.

נוסף על ההתערבויות שבוצעו, היו מספר המלצות טיפול והתערבות שחזרו על עצמן שוב ושוב: "כל הגורמים המקצועיים האמינו כי ההתפרצויות שלה ניתנות לשינוי על ידי סיפוק צרכיה הרגשיים, וזאת על ידי מסירתה למשפחה רגועה ויציבה"; "ילד בסיכון, אך ניתן להצילו] בהתערבות מסיבית"; "ניתן להציל את הילדה!"; "היא זקוקה לעוגן ויציבות בחייה לטווח הארוך". היו אלה המלצות מרגשות שדרשו בעצם את הבלתי אפשרי – להחזיר לילד את המסגרת המשפחתית המתפקדת והמגנה שנגזלה ממנו. נעשו ניסיונות רבים לאתר משפחות מארחות שתהיינה מוכנות ליצור קשר עמוק ויציב עם הילדים ושתמשכנה לתת להם גיבוי גם אחרי הגיעם לבגרות, אך לרוב ללא הצלחה.

המלצה אחרת – ליווי צמוד – חזרה על עצמה בהצלחה ברורה יותר: "מצבה הרגשי מאוד מבלבל והיא זקוקה לליווי צמוד של אנשי צוות"; "הוא זקוק לליווי צמוד ויומיו"; "נדרש בשבילו ליווי מדריכים מן הפנימייה"; "בבית הספר [הוא] זקוק לליווי צמוד"; "[דרושה] הצמדת חונך מלווה בכל שעות בית ספר ואף אחרי הצהריים"; "היא עברה בדיקה פסיכיאטרית ומקבלת מינון נמוך להרגעה. אבל כל הצוות חושש מהנסיגה הבאה ומהמשבר הבא, ושאר הבנות מתלוננות על עודף תשומת הלב שהיא מקבלת. מבקשים תוספת תקצוב לכוח אדם נוסף למנוע את המשבר הבא".

היו דוגמאות רבות למדי להצלחת שיטת החונכות המלווה: "מתחילת השתלבותו של ט' בפנימייה הוצמד לו חונך שליווה אותו לאורך כל היום. זאת בעקבות הצורך שלו בליווי אינטנסיבי של דמות מבוגר שתעזור לו בוויסות דחפים, בלימוד מיומנויות יום יומיות, בהסתגלות ובהתארגנות"; "ד' יצר קשר נפלא עם החונך, חש עמו בנוח, קיבל תשומת לב וחום אינטנסיביים, נוצר ביניהם קשר רגשי שעזר לגדילתו וצמיחתו האישית"; "עם החונך נעשתה עבודה אינטנסיבית, על מנת שיוכל להכיל את ד'. בתחילה ד' לא הצליח להיפרד מנוכחות החונך שהיה עבורו כעוגן הצלה. לאחר מספר חודשים החל לחוש בטוח יותר ולהתרחק מקרבתו הפיזית של החונך".

מגבלות המחקר

מחקר זה הוא ייחודי מסוגו בחשיפה של נושא שלא זכה לתשומת לב מחקרית. בחרנו בשיטת מחקר שתיתן לנו תמונה עשירה ככל האפשר של התופעה, והקפדנו להביא את זוויות הראייה של כל בעלי העניין המרכזיים, הן הילדים החוסים והן הצוותים המקצועיים והמנהליים. ככל מחקר איכותני, גם מחקר זה חשוף למגבלות מתודולוגיות, כגון הטיות תגובה וחוסר ייצוג. על מנת להעריך במדויק את היקף ואופי התופעה בכל המוסדות הרלוונטיים, יש צורך במחקר מקיף יותר, שישלב במידע שנאסף עד כה גם נתונים כמותיים.

דין והמלצות

כפי שצוין, ממצאי מחקר זה מצביעים בבירור על מרכזיות נושא חוסר העורף המשפחתי בחייהם של צעירים שגדלים בפנימיות בפקוח משרד הרווחה בארץ. אף שהם שוהים במסגרות המספקות להם את צורכיהם הבסיסיים לקורת גג, אוכל, חינוך וטיפול פיזי, כנראה לא נמצא מענה לצורך קיומי בסיסי שלהם; היעדרן של דמויות משמעותיות קבועות, ההישארות בפנימייה לאורך כל שנת הלימודים, השונות שלהם מילדים אחרים שיוצאים לחופשות והידיעה שבגיל 18 יצאו אל הלא נודע, מחזדים את תחושות הבדידות והיעדר התקווה.

הממצאים גם מראים שמערכת הרווחה והמסגרות הפנימייתיות מאפשרות לילדים מגוון נדיב ורחב של מענים והתייחסות רגישה, דואגת ומסורה לביטוי מצוקתם. בשיחות שנערכו בנושא זה עם צוותי הפנימיות, כולל מנהלים, רכזים, עובדים סוציאליים, אימות בית, מדריכים וצוותים רב-מקצועיים, עלו התרגשות רבה ואכפתיות, בצד הכרה כי הנושא כאוב ויש קושי לגעת בו מבחינה רגשית, כמו קיימת חוויית כאב משותפת, הדומה במאפייניה לטראומה משנית, שבה המטפל חווה את הטראומה של המטופל ונדבק הידבקות בלתי מודעת (דביר, 2007). לכן קיימת נטייה לקונקרטיזציה של המענים, כגון פתרון בעיית השהייה בשבתות חופשיות ומניעת "בהלת ימי חמישי" – תחושתם של הילדים שאין להם לאן לצאת. אך גם בפנימיות שיש בהן תכניות מוכנות ו"בית חופש" קבוע שאליו עוברים הילדים שנשארים בפנימייה, הצוות מגלה שילדים אלה עצובים, זועמים ומיואשים.

מסקנה מרכזית העולה ממחקר זה היא כי ילדים ללא עורף משפחתי חסרים דמות קבועה בחייהם שקשורה אליהם בקשר עמוק וקבוע – דמות של "נאמן לחיים". מי שגדל עם קשר קבוע בילדותו יתקשה לדמיין מצב של ריק. הנטייה הטבעית של כולנו היא להתחמק מהתמודדות עם מצבים מפחידים, ובמקום להתרכז בכאב הפנימי העצום של ילדים ללא קשר משמעותי בכלל וללא בית, בדרך כלל הצוות בפנימיות מתעסק במציאת פתרונות מידיים לסופי שבוע וכתגובה לצרכים המידיים, כמו "כבאי שרפות מיומנים". מכאן נגזרת ההמלצה המתבקשת לגבש מערכת שתאפשר יצירת קשר בין-אישי משמעותי וארוך טווח של ילדים אלה עם "נאמן לחיים".

ראשית, יש "לקרוא לילד בשמו". אף שכל ילד בפנימייה נמצא במצב קרוב לילד ללא עורף משפחתי, וכולם בסיכון שיגיעו גם הם למצב זה, הרי התמודדות עם חוסר קשר מוחלט שונה מהפחד שאולי הקשר יסתיים מתי שהוא. ולכן, מרגע כניסתם לפנימייה של ילדים שאין להם עורף משפחתי כלל, רצוי שתהיה כתובת לנושא זה (case manager). מדובר באדם שייקח על עצמו כחלק מתפקידו בפנימייה להיות אחראי לאיתור דמויות קרובות עבור הילדים מראשית קליטתם בפנימייה. "נאמן לחיים" יכול להיות קרוב משפחה שזקוק לעידוד ולהדרכה, אח או אחות בפנימייה אחרת, חונך מתנדב שמתחייב לטווח ארוך, משפחה מארחת או אחד מאנשי הצוות שנוצר קשר מיוחד בינו לבין הילד. בכל קבוצות המיקוד של אנשי הצוות, הם ציינו שנוצרו קשרים מיוחדים בין הילדים לבין דמויות מסוימות מהפנימייה: "הילדים בוחרים מי הדמות המשמעותית עבורם, הילדים בוחרים אותנו". במצב זה, אחת מאימות הבית טענה, "נוצרת תלות הדדית. אני גם לא משחררת את הקשר עד הסוף". עוד עלתה בשיח עם הצוות השאלה: "אם מצבים כאלה מתרחשים בטבעיות, מדוע לא לעודד ולמסד אותם?"

ההתמקדות בעולמם של ילדים ללא עורף משפחתי הציף כאמור ממד נוסף בעבודת הצוותים ובהתמודדותם עם סוגיית הכאב והעצב שבעבודתם בכלל ועם ילדים ללא עורף משפחתי בפרט. היבט זה מזמין הבניית שיח אמיץ על קשיי הצוות לגעת בסוגיה לעומקה, כולל זיהוי דפוסי ההימנעות של הצוות ותחושות חרדה הנלוות לעיסוק בתחום זה. חשוב לציין כי בהידרשו לסוגיה זו, הצוות יזדקק למענים של ידע, תמיכת עמיתים והדרכה.

באשר לחניכים, ניכר כי הם רוצים לגעת בסיפורים שלהם ולדבר עליהם, וכי יש למקד את המענים הניתנים להם ולהשקיע בעיקר באיתור ובליווי משפחות מארחות, בצד איתור והכשרה של "נאמן לחיים". במסגרת רחבה יותר של התערבות, המלצה יישומית נוספת העולה ממחקר זה היא כי ראוי ליחד לחניכי הפנימיות בכלל ולחניכים ללא עורף משפחתי בפרט, תכנית שתעסוק בהכשרה לחיי משפחה, על מנת לעודד את החניכים ולאתגר אותם לראות בהקמת משפחה נורמטיבית ערך בעל חשיבות. ייתכן כי יצירת תכנית מובנית תסייע לצמצם את מה שמסתמן היום כהצפה במתן מגוון רב מדי של מענים, מענים שאולי מכילים משאלה לתקן את השבר ולמלא את הריק, ובמידה דומה – להימנע מתחושת הכאב העולה אצל ילד שגדל ללא חוויית קשר משפחתי.

לסיכום, השילוב של ההשקעה באנשי הצוות ובחניכים חיוני על מנת להעמיק בסוגיית הילדים ובני הנוער חסרי העורף המשפחתי, סוגיה המפגישה עם חוויית שבר של ילדים אשר זקוקים יותר מכול לבניית רצף מאחה בחייהם הצעירים והבוגרים כאחד. מחד גיסא, עולה צורך במציאת פתרונות מידיים במהלך החופשות, כאשר שאר הילדים יוצאים מן הפנימייה, אך מאידך גיסא, הצורך המהותי שמתגבש הוא מציאת מענה ארוך טווח לחוויית הבדידות הקיומית שאותה חווים ילדים ללא עורף משפחתי בפנימיות. לפי ממצאי המחקר, מצבם המיוחד מעסיק מאוד את הצוות

ומעורר בו עצמת רגשות גבוהה וכן מעסיק את הילדים עצמם, וקיים חיפוש אחר דמות קבועה שתספק קשר משמעותי ותסייע בשיקום האמון של הילדים ביכולתם ליצור לעצמם מקום של השתייכות ומסוגלות לטווח הארוך.

מקורות

- בנבנישתי, ר' (2007). **צעירים הבוגרים ממסגרות של השמה חוץ ביתית: אתגרים ושירותים: סקירת ספרות**. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן זמרה, צ' וזהבי, א' (1991). **הפנימיות בשירות לילד ולנוער – סיווג הפנימיות והאוכלוסייה**. ירושלים: גוינט ישראל.
- דביר, א' (2007). **חוללות עצמית ותמיכת עמיתים, שחיקה וטראומה משנית בסביבת עבודה רווית תחושת לחץ בקרב צוותים בפנימיות לילדים ולנוער בסיכון**. עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן.
- דולב, ט' (2000). **טיפול פנימייתי בילדים ובבני נוער "בסיכון" בישראל: התפתחויות חדשים ואתגרים לעתיד**. מסמך רקע לדיוני מדיניות באשלים. ירושלים: גוינט ישראל ומכון ברוקדייל.
- דולב, ט' (2003). **טיפול פנימייתי בילדים ובבני נוער "בסיכון" בישראל: התפתחויות חדשות ואתגרים לעתיד**. מסמך רקע לדיוני מדיניות באשלים. ירושלים: גוינט ישראל ומכון ברוקדייל.
- דולב, ט' וזלכה, א' (1999). **מערך הפנימיות בישראל: מסמך רקע לוועדה לתכנון אסטרטגי (פרסום פנימי), גוינט-מכון ברוקדייל, ירושלים**.
- המועצה הלאומית לשלום הילד (2008). **ילדים בישראל: שנתון סטטיסטי**. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד.
- ינר, א' (1984). **מחוץ למשפחה: השמת ילדים בארץ ישראל בתקופת המנדט**. חיפה: אורנים.
- קונטרי טראו, ש' ובוסט, נ' (2008). **הערכת תפקוד בבגרות של צעירים מסיימי שהות באומנה: תמונת מצב בארצות הברית**. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 28, 135–153.
- שילה, י' וגרופר, ע' (2008). **התפתחויות עדכניות במדיניות משרד החינוך בתחום הטיפול בבוגרי פנימיות חינוכיות בכלל ובחסרי עורף משפחתי בפרט**. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 28, 175–179.
- שנתון השירות לילד ונוער (2009). **נתונים על ילדים בפנימיות בשנת תשס"ח (2007–2008)**. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים ומאיר-גוינט-מכון ברוקדייל.
- Ainsworth, M. D. S. (1969). Object relations, dependency and attachment: A theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969–1025.
- Barth, R. P. (1990). On their own: The experiences of youth after foster care. *Childhood and Adolescent Social Work Journal*, 7(5), 419–440.

- Barth, R. P., Green, R., Webb, M. B., Wall, A., Gibbons, C., & Craig, C. (2008). Characteristics of out-of-home caregiving environments provided under welfare services. *Child Welfare*, 8(3), 5–40.
- Bartholet, E. (1999). *Nobody's children*. Boston: Beacon Press.
- Bates, B. C., English, D. J., & Kouidou-Giles, S. (1997). Residential treatment and its alternatives: A review of the literature. *Child and Youth Welfare Forum*, 26(1), 7–51.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- Brady, K. L., & Caraway, S. J. (2002). Home away from home: Factors associated with current functioning in children living in a residential treatment setting. *Child Abuse & Neglect*, 26, 1149–1163.
- Cassidy, J., & Shaver, P. R. (1999). *Handbook of attachment, theory, research and clinical applications*. New York and London: The Guilford Press.
- CWLA (Child Welfare League of America) (2005). *Standards of excellence: CWLA standards of excellence in child care, development and education services*. Washington, DC: CWLA.
- Curtis, P. A., Alexander, G., & Lunghofer, L. (2001). A literature review comparing the outcomes of residential group care and therapeutic foster care. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 18(5), 377–392.
- Dale, N., Baker, A. J. L., Anastasio, E., & Purcell, J. (2007). Characteristics of children in residential treatment in New York State. *Child Welfare*, 86, 5–28.
- Dowling, S., Saunders, S., Marcus, C., Langholt, E., & Ashby, J. (2003). Social skills development: A relationship based approach. *Residential Treatment for Children and Youth*, 21(2), 81–102.
- Foltz, R. (2004). The efficacy of residential treatment: An overview of the evidence. *Residential Treatment for Children and Youth*, 22(2), 1–19.
- Fox, A., Berrick, J. D., & Frasch, K. (2008). Safety, family, permanency, and child well-being: What we can learn from children. *Child Welfare*, 87, 63–90.
- Frensch, K. M., & Cameron, G. (2002). Treatment of choice or a last resort? A review of residential mental health placements for children and youth. *Children and Youth Care Forum*, 32(5), 307–339.
- Maluccio, A. N., & Sianoglu, P. A. (Eds.) (1981). *The challenge of partnership: Working with parents of children in foster care*. New York: Child Welfare League of America.
- Mech, E. V. (1994). Foster youths in transition: Research perspectives on preparation for independent living. *Child Welfare*, 72(5), 603–626.

- Page, T. (2001). Attachment themes in the family narrative of preschool children: A qualitative analysis. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 18, 353–375.
- Pecora, P. J., Jensen, P. S., Romanelli, L. H., Jackson, L. J., & Ortez, A. (2009). Mental health services for children placed in foster care: An overview of current challenges. *Child Welfare*, 88(1), 5–26.
- Piotrkowski, C., & Baker, A. (2004). Predicting discharge disposition among adolescents in residential treatment. *Residential Treatment for Children and Youth*, 21(3), 69–87.
- Reilly, T. (2003). Transition from care: Status and outcomes of youth who age out of foster care. *Child Welfare*, 6, 727–746.
- Schneider, K. M., & Phares, V. (2004). Coping with parental loss because of termination of parental rights. *Child Welfare*, 84(6), 819–842.
- Taylor, D., & Alpert, S. (1973). *Continuity and support following residential treatment*. New York: Child Welfare League of America.
- Villiotti, D. (1995). Embracing the chaos: Moving from child-centered to family centered. *Residential Treatment for Children and Youth*, 13(2), 41–52.
- Weiner, A., & Kupermintz, H. (2001). Facing adulthood alone: Long-term impact of family break-up and infant institutions: A longitudinal study. *British Journal of Social Work*, 31, 213–234.
- Whittaker, J. K., Fine, D., & Grasso, A. (1989). Characteristics in residential treatment intake: An exploratory study. In E. A. Balcerzak (Ed.), *Group care of children: Transition toward the year 2000* (pp. 67–92). Washington, DC: Child Welfare League of America.
- Wilson, L., & Conroy, J. (1999). Satisfaction of children in out-of-home care. *Child Welfare*, 78(1), 60–69.
- Wozner, Y. (1991). *People care in institutions: A conceptual schema and its application*. New York: The Haworth Press.